

Henri Bergson
HMOTA A PAMĚŤ.
ESEJ O VZTAHU TĚLA
A DUCHA

Přeložil Alan Beguivin,
Praha (OIKOYMENH) 2003, 191 str.

Jedním z největších a nejtajemnějších problémů všech dob je otázka po vztahu mysli a těla. Nejedna filosofie si na něm vylámala zuby. Jeho obtížnost a výlučnost je dána i tím, že se tento problém od ostatních filosofických a vědeckých otázek svou povahou výrazně liší. Epistemologický subjekt se zde totiž pokouší vysvětlit povahu své vlastní subjektivity.

Zdá se, že jsme v této oblasti svědky principiálního epistemologického dualismu. Subjektivita (vědomí) je totiž nepochybnou a evidentní (byť možná částečně fiktivní – Dennett)¹ vlastností lidské mysli. Vědomí je stav, který se bezprostředně jeví výlučně v první osobě, zatímco nervová soustava, o níž se odůvodněně předpokládá, že s lidskou myslí nějak souvisí, je přístupná tradičnímu vědeckému bádání v osobě třetí. Jak se tedy věda, která *ex definitione* předpokládá ontologický monismus, s tímto epistemologickým dualismem vyrovnává (nechce-li na problém rezignovat)?

Vědeckému bádání, které uzná fenomenální první osoby za platné a vědecky přístupné, nezbývá, než se pokoušet hledat neuronální koreláty

mentálních stavů. A skutečně poté, co padlo dogma behaviorismu, se honba za neuronálními koreláty vědomí rozpoutala v mnoha oblastech neurověd. Může být ovšem pouhá korelace dostatečným (nikoli jen nutným) principem vysvětlení? Nikoli. Korelace může být i falešná. Jestliže se nemocný organismus často vyléčí po puštění žilou, nemusí to znamenat, že se vyléčil díky této terapii. Mohl se vyléčit i jí navzdory.

Ale i kdyby se vědě podařilo nalézt dokonalou korelaci, v jejímž rámci by jakémukoli specifickému mentálnímu stavu odpovídal specifický stav neuronální, lze konstatovat jen paralelu, o níž se nedá vědeckými prostředky rozhodnout, je-li pouze epistemologická, nebo dokonce ontologická. Tyčí se zde principiální bariéra, kterou vědecká metoda nemůže překonat. Legitimní prostor tu dostává filosofie a metafyzická spekulace.

Metafyzická spekulace je svou povahou metoda transcendentální. Snaží se hledat podmínky možnosti určité hypotézy. A o takovou metafyziku jde v knize *Hmota a paměť* Henriemu Bergsonovi, jehož axiomem je neredukovatelnost ducha na hmotu, a tudíž i možnost nesmrtnosti duše.

Pochopitelně i Bergson, jehož znalosti obrovského spektra speciálních věd byly jedinečné, si je vědom jisté sounáležitosti mozku s vědomím. Tato sounáležitost je však v Bergsonových očích stejné povahy jako solidárnost kabátu s hákem, na němž je zavěšen. Kabát padá, vytrhneme-li

¹ Srv. např.: D. Dennett, *The Self as a Center of Narrative Gravity*, in: F. Kessel, P. Cole, D. Johnson (vyd.), *Self and Consciousness: Multiple Perspectives*, Hillsdale (NJ) – Erlbaum 1992, <http://ase.tufts.edu/cogstud/papers/selfctr.htm>.

hák, kývá sebou, cloumáme-li hákem, a trhá se, je-li hák příliš špičatý. Z toho však nijak neplyne, že by každá podrobnost háku musela odpovídat podrobnosti šatu, ani že by se hák rovnal kabátu, a ještě méně z toho lze vyvodit, že by hák a kabát byly jednou a toutéž věcí. Stejně tak psychologické stavy ve většině případů nemírně přesahují stavy mozkové (10).²

Mozek jest Bergsonovi výlučně orgánem pohybu. Jeho role spočívá v řízení, vzájemném skládání nebo potlačování pohybů, jimiž tělo reaguje na působení vnějších předmětů. Nervový systém však není v žádném případě zařízením na výrobu představ. Jeho funkce je přijímat vzruchy, budovat hybná ústrojí a danému vzruchu předkládat co nejšířší výběr z těchto ústrojí (23). Mozek je tedy pouze jakousi telefonní ústřednou: jeho role je „spojovat hovory“, popřípadě nechat volajícího čekat (22). Neznamena to však, že by mozek byl automat mechanicky reagující na veškeré vzruchy pohybem. Naopak. Může započatý pohyb i inhibovat. Nervové soustavy tak vytvářejí jakási „centra indeterminace“, která je mírou nezávislosti živé bytosti na vnějších impulsech. Kdyby Bergson znal experimenty neurovědyce Benjamina Libeta dokazující totéž,³ radostí by zaplesal.

Mozek však není zdrojem představ – tj. mentálních stavů. K tomuto závěru dochází Bergson dvojí cestou. Jednak to vyplývá z metody výzkumu,

kteřou zvolil, a jednak z analýzy určitého mentálního fenoménu, jímž je paměť.

Jako východisko, které si Bergson volí pro analýzu psychofyzického problému, je rovina první osoby – rovina fenomenologická. „Hmotou nazývám soubor obrazů a vnímáním hmoty tytéž obrazy vztažené k možné činnosti jednoho určitého obrazu, totiž mého těla.“ (16) Jakmile je jednou mozek kvalifikován jako obraz, je už hračkou dokázat, že nemůže představovat, tedy obrazy, sám produkovat. Protože mozek je obraz jako každý jiný, obklopený masou ostatních obrazů, bylo by podle Bergsona absurdní, kdyby produkoval mentální stavy, jelikož by obsahující vycházelo z obsahovaného (30). „Dělat z mozku podmínku celkového obrazu vsutku znamená si protiřečit, neboť mozek je, jak lze ostatně předpokládat, součástí tohoto obrazu. Ani nervy, ani nervová centra proto nemohou obraz universa podmiňovat.“ (14)

Kdyby se však Bergsonova metafyzika zakládala jen na této eskamotáži, asi by příliš nepochodil. Síla jeho myšlení spočívá především v tom, že se opírá o exaktní analýzy neurovědy, na jejichž základě se pokouší své teze dokazovat.

Zde vychází z pojmu „čisté vnímání“. Čisté vnímání je nejnižším stupněm ducha, který zároveň splývá s hmotou, je její součástí. Je to vnímání bez jakéhokoli vlivu paměti. „Takové vnímání bychom našli u bytosti,

nalézající se na stejném místě jako já, žijící jako já, avšak pohlacené přítomností a schopné vyloučením paměti ve všech jejích podobách spatřovat hmotu zároveň bezprostředně a okamžitě.“ (25) Jenže vnímat všechny vlivy všech bodů všech těles by znamenalo sestoupit do stavu nevědomého hmotného předmětu. Vědomě vnímat znamená volit a vědomí spočívá především v tomto praktickém rozlišování (35). Úlohou vědomí ve vnějším vnímání je spojovat mezi sebou okamžité výjevy reality nepřerušným vláknem paměti (51). Paměť, která je tedy prakticky neoddělitelná od vědomého vnímání, vsouvá minulost do přítomnosti a zhušťuje mnoho okamžiků trvání do jedné jediné intuice: touto dvojitou operací způsobuje, že hmotu vnímáme *de facto* v nás, zatímco *de iure* ji vnímáme v ní (53).

Jestliže je tedy paměť tím, co dává reálnému vnímání jeho subjektivní ráz, a pokud platí, že nám čisté vnímání ukazuje z hmoty vše nebo alespoň to hlavní, přičemž to ostatní pochází z paměti a ke hmotě se přidává, pak musí paměť být z principu silou zcela nezávislou na hmotě (53). Proto se bude Bergson snažit dobrat se k důkazu nezávislosti duše na hmotě právě tudy, skrze fenomén paměti, jemuž věnuje více než polovinu svého díla. Bude se snažit analýzou různých neurologických deficitů (jako jsou agnózie, apraxie či afázie) prokázat, že mozek nemůže být v žádném případě úložištěm paměťových stop.

Pokud by se mu to podařilo, podpořil by rigorózním způsobem teorii, která vidí v mozku pouze zprostředkovatele mezi počítky a pohyby, teorii, která z tohoto souboru počítků

a pohybů činí nejvyšší vrchol duševního života, vrchol neustále ponořený do tkaniva událostí, a která tím, že tělu přisuzuje jedinou funkci, totiž orientovat paměť směrem k realitě a spojovat ji s přítomností, považuje samu tuto paměť za naprosto nezávislou na hmotě. V této teorii mozek přispívá k připomínání užitečných vzpomínek, ještě více však k dočasnému odstraňování všech ostatních. Základní funkcí těla je podle Bergsonovy teorie omezovat duševní život. Ve vztahu k představám je mozek výhradně nástrojem selekce. Jedná-li se o paměť, úlohou mozku není shromažďovat vzpomínky, ale pouze volit mezi nimi určitou právě užitečnou vzpomínku, schopnou doplnit a osvětlit přítomnou situaci s ohledem na zamýšlenou činnost, tedy vybavit ji reálnou účinností a jako takovou ji přivést ke zřetelnému vědomí. „Nevíme, jak by se mohla paměť ukládat do hmoty“, shrnuje Bergson, „dobře však rozumíme tomu, co moudře poznamenal jeden současný filosof, že totiž materiálnost do nás vnáší zapomnění.“ (132)

A jak Bergson řeší onu odvěkou a záhadnou otázku mentální kauzace? Jednoduše: duch v aktu čistého vnímání přiléhá k hmotě, v důsledku čehož se s ní pojí. Proto s ní může snadno interagovat. Rozlišovat mezi duchem a hmotou na základě ideje rozlehlosti nemá podle Bergsona smysl. Ale přesto Bergson zůstává ontologickým dualistou, přesto se duch od hmoty radikálně liší. Liší se od ní tím, že i nadále zůstává pamětí, tedy syntézou minulosti a přítomnosti s ohledem na budoucnost, tím, že duch smršťuje okamžiky hmoty, aby

² Číslo v závorkách odkazuje na strany českého vydání *Hmoty a paměti*.

³ B. Libet, *Do We Have Free Will?*, in: B. Libet – A. Freeman – K. Sutherland (vyd.), *The Volitional Brain. Towards a Neuroscience of Free Will*, London 1999.

je mohl použít a projevovat se činnostmi, které jsou *raison d'être* jeho jednoty s tělem. „Rozlišení ducha a těla je třeba formulovat z hlediska času spíše než z hlediska prostoru.“ (165)

Jak se k Bergsonově teorii postavít dnes, víc než sto let po jejím vzniku? Bergson je velmi dobře poučen o dobovém kontextu speciálních věd, a může být proto velmi inspirativní nejen pro historiky vědy, ale i pro specialistu zabývajícího se nějakým konkrétním problémem, třeba i otázkou paměti. Geniálně například anticipoval dělení paměti na paměť sémantickou (Bergsonovy vzpomínky–obrazy) a procedurální (Bergsonova paměť hybná).

Nicméně ve chvíli, kdy se pokouší pomocí experimentů a faktů svou metafyzickou hypotézu prokazovat, fatálně selhává. Jeho důkaz o nelokalizovatelnosti paměťových stop do mozku se opírá o jevy, jako jsou cerebrální plasticita či automaticko-volní disociace. Jestliže je například poškozena kůra mozková v oblasti druhého a třetího frontálního závitu, pacient ztratí schopnost artikulované řeči, i když jeho artikulace svalstvo ochrnuté není. Objevitel tohoto fenoménu Paul Broca nesprávně vysvětloval takovou motorickou afázi ztrátou artikulacních obrazů slov, které měly být uloženy právě v této oblasti.

Jenže časté klinické pozorování tuto teorii vyvrací. V následku léze málokdy dojde k absolutní ztrátě psychické funkce. Jestliže je určitý vý-

kon v důsledku léze za určitých podmínek obtížný nebo neproveditelný, může být proveditelný za jiné situace a jiných podmínek. Pacienti postižení apraxií, kteří jsou neschopni na požádání správně použít vidličku, ji přesto užívají korektně během oběda. Vizualní agnostici, kteří nejsou schopni během klinické zkoušky rozpoznat a popsat skleničku, se z ní spontánně napijí. Brocovi afatici, kteří mají potíže s artikulovanou řečí a jsou neschopni se vyjádřit, mohou za vhodných podmínek bez problémů zpívat, odříkávat dny v týdnu nebo recitovat modlitby, které se v dětství naučili nappaměť. Jsou sice neschopni na požádání zopakovat „nashledanou“, avšak spontánně se s příbuznými takto rozloučí. Navíc většina lézí nezničí danou schopnost trvale, nýbrž může časem dojít k funkční reorganizaci mozku a funkce se opět postupně objeví.

Bergson z podobných jevů nespávně vyvozuje, že tedy paměťové stopy nemohou být uloženy v mozku, protože jeho fyzické narušení nemá na vybavení vzpomínky zásadní vliv. A pokud náhodou i má, pak to nutně neznamená, že by minulý obraz byl zničen, nýbrž je mu pouze odebrána jakákoli možnost uskutečnit se a působit na realitu (57).

Dnes však již víme, že materiální substrát může uchovávat paměťové stopy i jinak než ve formě lokalizovatelných engramů. Takovou distribuovanou paměť vykazují všechny konekcionistické systémy.⁴ Konekcionistické systémy jsou tvořeny jakousi

⁴ Srv. např.: V. Kvasnička – J. Pospíchal, *Konekcionismus a modelovanie kognitívnych procesov*, in: J. Rybár – L'. Beňušková – V. Kvasnička, *Kognitivní vědy*, Bratislava 2002.

síti třeba i jednoduchých a vzájemně si podobných aktivních prvků, mezi nimiž existují interakční vazby. Takovou síť je možné nastavením několika požadovaných výstupů postupně „natreňovat“ na určitý druh chování. Pozoruhodné je, že stačí zadat jen část správných výstupů a síť sama pak již po několika obrátkách docílí správného požadovaného chování.

Daleko nejzajímavější však je, jakým způsobem v takových sítích funguje paměť. Ta není uložena na nějaké „adrese“, jak je tomu u digitálních počítačů, nýbrž na její vyvolání stačí jakákoli větší část vstupního vzorce. Je totiž skryta ve vzorci účinností interakcí všech aktivních prvků, je tedy emergentní vlastností celé sítě. Jakmile do ní vstoupí signál, síť začne pracovat a v krátké době se uspořádá do trvajících aktivity odpovídající vzorci, který si má zapamatovat. Konekcionistická síť je schopná „zapamatovat si“ několik konfigurací. V těchto soustavách je paměť distribuovaná, protože jakýkoli záznam je rozložen v mnoha spojeních. Paměťové záznamy se mohou překrývat, neboť každý spoj může být součástí několika paměťových dat.

Zdá se, že i u lidí je paměť nějakým způsobem distribuovaná. Mozek vykazuje podivuhodnou odolnost vůči lokálnímu poškození. Nesystémová ztráta jednotlivých neuronů činnost mozku nijak významně neovlivní. Mozek takzvaně „degraduje s půvabem“. Běžný počítač „degraduje katastroficky“. I malé poškození či malá chyba v programu může vést ke zhroucení celého systému. Konekcionistické sítě naopak podobně jako mozky také degradují s půvabem.

Změna několika spojení paměť sítě obvykle příliš neovlivní.

Jinou ze zajímavých vlastností těchto sítí je, že jakmile se účinnost jejich spojení propočítá jako průměrná pro několik vzájemně podobných vstupů, síť si ze svého tréninku zapamatuje určitý druh průměru. I lidé slyší určitou samohlásku stejně, byť reálný zvuk v určitém rozsahu kolísá. Vstupy jsou odlišné, výstup – to, co slyšíme – je stejný. Mimo jiné právě tímto argumentoval Bergson: „Pokud však nepřisoudíme všem lidem stejné hlasy, pronášející stejným tónem stejné stereotypní věty, opravdu nevím, jak by se slyšená slova mohla pojít se svými obrazy v mozkové kůře.“ (88) Nyní to tedy alespoň již tušíme.

Je známo, že metafyzika nejhustěji bují na puklinách naturalistického vysvětlení. A je nutno přiznat, že naturalistické vysvětlení vědomí a subjektivních psychických stavů je jednou velkou puklinou. Nicméně tou měrou, jakou jsou ony díry postupně zacelovány cementem speciálních věd, metafyzika z hlav lidí zdánlivě mizí. Ale skutečně jen zdánlivě. Vždyť jak správně poznamenává Bergson v přednášce *Duše a tělo* na adresu naturalistů, i hypotéza o jednotě mozku a vědomí není než metafyzikou: „Doktrínu, kterou nám přinášíte, dobře známe: pochází z našich dílen. Právě my, filosofové, jsme ji zhotovili a jedná se o staré, velmi staré zboží. Zajisté to neznamená, že by se tím její hodnota snižovala, zároveň se tím však nestává o nic lepší. Předpokládejte ji pouze tak, jak sama o sobě stojí, a nesnažte se [ji] vydávat za výsledek vědy (tj.

za teorii formovanou a reformovatelnou na základě faktů)⁵.

Na druhé straně je totiž také zřejmé, že žádnou metafyziku nelze vyvrátit pomocí faktů. Jak již bylo řečeno, výzkumná metoda metafyzikova je transcendentální. Můžeme se ji pokoušet vyvracet pouze na základě mimovědec-

kých kategorií, například pomocí kategorií axiologických. Já osobně bych ke všem metafyzikám obhajujícím nesmrtnost duše byl nedůvěřivý z jediného důvodu: bylo by to příliš krásné, než aby to byla pravda.

Marek Petrů

⁵ H. Bergson, *Duše a tělo*, in: *Duchovní energie*, přel. O. Švec, Praha 2002, str. 59.